

International Conference of Economics, Finance and Accounting Studies

International Conference of Economics, Finance and Accounting Studies is a double-blind peer-reviewed, open-access journal published to reach excellence on the scope. It considers scholarly, research-based articles on all aspects of economics, finance and accounting. As an international congress aimed at facilitating the global exchange of education theory, contributions from different educational systems and cultures are encouraged. It aims to provide a forum for all researchers, educators, educational policy-makers and planners to exchange invaluable ideas and resources.

Budjet Tashkilotlarida Moliyaviy Xato Va Nomuvofiqliklar Bo‘Yicha Ichki Auditni Rejalashtirish, Xavflarni Aniqlash Va Tekshiruv Qamrovini Belgilash

Mulayev Farxod Alisherovich
O‘zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi
Moliya-iqtisod boshqarmasi boshlig‘i

Annotatsiya

Mazkur maqolada budjet tashkilotlarida moliyaviy xato va nomuvofiqliklar bo‘yicha ichki auditni rejalashtirish, xavflarni aniqlash va tekshiruv qamrovini belgilash masalalari davlat sektori auditi tamoyillari, davlat sektori ichki auditini tartibga soluvchi me‘yoriy hujjatlar hamda ichki audit bo‘yicha ilmiy-uslubiy manbalar asosida tizimlashtirildi. Tadqiqot davomida audit maqsadlarini belgilash, ichki audit obyektlari ro‘yxatini shakllantirish, xavf omillarini baholash, muhimlikni aniqlash, resurslarni taqsimlash, tekshiruv qamrovini belgilash, dalillarni yig‘ish va keyingi kuzatuv o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik ochib berildi. Ichki audit yillik rejasi xavf tahlili, mavjud vaqt va inson resurslari hamda yuqori xavfli obyektlarni ustuvor tanlash asosida shakllanishi lozimligi asoslandi. Shu bilan birga, firibgarlik xavfi bo‘yicha ogohlantiruvchi belgilar, shubhali operatsiyalarni saralash va maqsadli tanlama yondashuvi tekshiruv qamrovini belgilashning muhim tarkibi sifatida yoritildi. Maqolada budjet tashkilotlari uchun bosqichli rejalashtirish modeli va xavf indikatorlari hamda audit javobi o‘rtasidagi bog‘liqlikni aks ettiruvchi mualliflik jadvallari taklif etildi.

Kalit so‘zlar: budjet tashkiloti, ichki audit, rejalashtirish, xavf omillari, tekshiruv qamrovi, muhimlik, moliyaviy xato, nomuvofiqlik, audit dalillari, ogohlantiruvchi belgilar.

Kirish

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 416-son qarori bilan vazirlik va idoralarning ichki audit xizmati to‘g‘risidagi namunaviy nizom tasdiqlangan bo‘lib, unda ichki audit xizmatini tashkil etish, vakolatlar, vazifalar va mas‘uliyatning asosiy yo‘nalishlari belgilangan. Ushbu nizomda ichki audit xizmati vazirlik va idoralarda byudjet va moliyaviy faoliyatni tahlil qilish, qonunchilikka rioya etilishini o‘rganish, ichki nazorat tizimini baholash hamda aniqlangan holatlar bo‘yicha axborot va

tavsiyalar tayyorlash bilan bog‘lanadi.

Ichki audit tadbirlarini o‘tkazish bo‘yicha amaldagi qo‘llanmada ichki audit tadbirlari byudjet intizomini mustahkamlash, byudjet to‘g‘risidagi qonunchilik buzilishlarini profilaktika qilish, byudjet xarajatlarining samaradorligi va natijadorligini baholash maqsadida o‘tkazilishi qayd etilgan. Shu hujjatda xavf, xavf omillari, xavf omili vazni, audit dalillari, audit usullari va chora-tadbirlar rejasi kabi tushunchalar aniq belgilangan.

ISSAI 100-“Davlat sektori auditining fundamental tamoyillari” standarti davlat sektori auditining fundamental tamoyillarida auditor tekshirilayotgan subyektni tushunishi, xavf yoki muammo tahlilini o‘tkazishi, firibgarlik xavfini aniqlashi hamda ishni samarali va tejamkor tarzda rejalashtirishi zarurligini belgilaydi. Shu hujjatga ko‘ra, audit qamrovi, maqsadi va yondashuvi rejalashtirishning markaziy masalalari hisoblanadi, audit amallari esa xavf darajasini maqbul past pog‘onaga tushirishga qaratiladi.

ISSAI 200-“Moliyaviy audit tamoyillari” standarti esa moliyaviy audit maqsadini yetarli va tegishli dalillar yig‘ish orqali foydalanuvchiga oqilona ishonch berish deb belgilaydi hamda rejalashtirish, muhimlik, xavfni aniqlash va baholash, xavflarga javob choralari ishlab chiqish, firibgarlik bilan bog‘liq holatlar, dalillar va hisobotni moliyaviy auditning asosiy tamoyillari sifatida ko‘rsatadi. Budjet tashkilotlarida moliyaviy xato va nomuvofiqliklar ichki auditini samarali tashkil etish aynan mana shu tamoyillarni ichki audit amaliyoti bilan uyg‘unlashtirishni talab etadi.

S.Mehmonov budjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi va ichki audit metodologiyasini takomillashtirish doirasida ichki auditni moliyaviy hisobot ma‘lumotlarining ishonchligini ta‘minlash, byudjet-smeta intizomini mustahkamlash va mablag‘larning maqsadli sarflanishini nazorat qilish bilan bog‘laydi.

Z.Khamidova esa, budjet tashkilotlarida ichki audit va moliyaviy nazorat xizmatlari faoliyatini takomillashtirish tadqiqotida aynan xavflarni baholash va minimallashtirish, markazlashgan uslubiyot va byudjet mablag‘laridan oqilona foydalanish masalalariga alohida urg‘u beradi.

Ichki audit tadbirlarini o‘tkazish qo‘llanmasida yillik reja xavf tahlili va mavjud vaqt hamda inson resurslari asosida tuzilishi, unda audit obyektlari ro‘yxati, muddat, qamrab olinadigan davr va mas‘ul xodimlar ko‘rsatilishi belgilangan. Shu hujjatda yillik rejani ishlab chiqish bosqichlari sifatida audit obyektlari ro‘yxatini shakllantirish, ularning xavf darajasini baholash, mavjud resurslarni aniqlash va rejani ishlab chiqib tasdiqlash ketma-ketligi ko‘rsatilgan.

K.Pickett ichki auditni umumiy rejalashtirish jarayonini tashkilot maqsadlari, auditning strategik rejasi, xavf ustuvorliklari, resurslarni ustuvor yo‘nalishlarga taqsimlash, yillik va choraklik reja, dastlabki o‘rganish, topshiriq rejasi va hisobot jarayoni bilan bog‘liq uzluksiz tizim sifatida ko‘rsatadi. Uning qarashlarida ichki audit rejalarini korporativ xavf bazasi, yuqori xavfli yo‘nalishlar va boshqaruv ehtiyojlari bilan bog‘lanishi zarur. Shuningdek, audit olami ro‘yxati kamida yiliga bir marta qayta ko‘rib chiqilishi, zarurat bo‘lsa choraklik yangilanishi maqsadga muvofiq ekani qayd etiladi.

Ichki audit faoliyati bo‘yicha professional talablar ham rejalashtirish va qamrovni belgilash masalasiga bevosita taalluqlidir. Ichki auditning vazifasi xatarlarni boshqarish, nazorat va boshqaruv jarayonlari samaradorligini tizimli tarzda baholash deb talqin etiladi, bunda topshiriq rejasi maqsad, qamrov, muddat va resurslarni o‘z ichiga olishi kerak. Audit qo‘mitasi yoki yuqori boshqaruv ichki audit rejasi uchun mas‘ul tasdiqlovchi bo‘g‘in sifatida namoyon bo‘ladi.

Firibgarlik xavfini baholash bo‘yicha adabiyotlarda esa xavfga yo‘naltirilgan rejalashtirish yanada chuqurroq talqin qilinadi. Vona va unga yaqin manbalarda firibgarlik xavfi asosiy biznes tizimlari bilan

bog‘lanishi, qizil bayroqlar, yashirish usullari, shubhali operatsiyalar, maqsadli tanlama va alohida audit amallarini ishlab chiqish audit dasturining ajralmas qismi sifatida ko‘rsatiladi. Shubhali operatsiya mezonini audit rejasida oldindan belgilash va qaysi nuqtada audit tekshiruv tergov bosqichiga o‘tishi kerakligini aniqlash ham shu yondashuvning muhim tomoni hisoblanadi.

O‘rganilgan manbalar shuni ko‘rsatadiki, budget tashkilotlarida ichki auditni rejalashtirish oddiy ravishda obyektlar ro‘yxatini tuzish emas, balki maqsad, xavf, muhimlik, resurs va tekshiruv qamrovini bir zanjirga bog‘lashdir. Amaldagi qo‘llanmada yillik reja xavf tahlili asosida tuzilishi, xavf omillariga ball berilishi, ularning vazni 100 foizga tenglashtirilishi va umumiy baholash asosida obyektning xavf darajasi aniqlanishi belgilangan. Xavf qiymati 2 va undan yuqori bo‘lsa “yuqori”, 1,5 dan 2 gacha “o‘rta”, 1 dan 1,5 gacha “past” xavf darajasi belgilanadi. Yuqori xavfli obyektning reja tarkibidan chiqarib tashlashga yo‘l qo‘yilmasligi alohida qayd etilgan.

1-jadval

Budget tashkilotlarida ichki auditni rejalashtirish, xavflarni aniqlash va tekshiruv qamrovini belgilash tartibi

№	Bosqich	Asosiy mazmun	Asos	Tayyorlanadigan me‘yoriy hujjat
1.	Audit maqsadlarini belgilash	Audit tashkilot vazifalari, byudjet intizomi va boshqaruv ehtiyojlari bilan bog‘lanadi	416-son qaror, ichki audit qo‘llanmasi	Ustuvor audit yo‘nalishlari ro‘yxati
2.	Ichki audit obyektlari ro‘yxatini shakllantirish	Markaziy apparat, hududiy bo‘linmalar, byudjet tashkilotlari va jamg‘armalar audit olamiga kiritiladi	Ichki audit tadbirlari qo‘llanmasi	Ichki audit tadbirlari ro‘yxati
3.	Xavf omillarini tanlash va baholash	Har bir omil bo‘yicha mezonlar, ball va vazn belgilanadi	ISSAI 100	Xavf baholash jadvali
4.	Xavf darajasini aniqlash	Ball va vazn asosida yuqori, o‘rta va past xavf darajalari aniqlanadi	Ichki audit standartlari	Xavf reytingi
5.	Resurslarni aniqlash	Mavjud vaqt, auditorlar soni va malakasi baholanadi	ISSAI 150	Resurslar taqsimoti
6.	Tekshiruv qamrovini belgilash	Davr, yo‘nalish, muddat, mas‘ul xodim va qo‘llaniladigan amallar aniqlanadi	ISSAI 100, ISSAI 200	Topshiriq pasporti va dastur

7.	Muayyan xavflarga mos auditorlik amallarini tanlash	Oddiy tanlama, maqsadli tanlama, tahliliy taqqoslash, qayta hisoblash, tasdiqlash tanlanadi	ISSAI 200, firibgarlik xavfi manbalari	Auditorlik amallari rejasi
8.	Hisobot va keyingi kuzatuv	Topilmalar, tavsiyalar, chora-tadbirlar rejasi va ijro nazorati yuritiladi	Ichki audit standartlari	Yakuniy hisobot va kuzatuv reyestri

Jadvaldan ko‘rinadiki, rejalashtirish faqat yillik jadval tuzish bilan tugamaydi. Audit maqsadlaridan boshlangan jarayon audit olami ro‘yxati, xavf bahosi, resurslar, tekshiruv qamrovi va auditorlik amallarigacha uzluksiz davom etadi. Pickett keltirgan umumiy rejalashtirish jarayonida ham tashkilot maqsadlari va xavf ustuvorliklari annual va choraklik rejaga ulanadi; amaldagi milliy qo‘llanmada esa bu yondashuv normativ tartibga solingan ko‘rinishga ega.

Ichki auditning samarali rejalashtirilishi audit obyektlarini tasodifiy tanlashni emas, balki maqsad-xavf-resurs-qamrov ketma-ketligini talab qiladi. Shu tartib saqlanganda tekshiruvlar yuqori xavfli sohalarga ko‘proq yo‘naltiriladi va audit resurslari maqsadga yaqinroq ishlatiladi.

Amaldagi qo‘llanmada xavf omillarini baholash uchun namunaviy mezonlar ham berilgan: ichki audit obyektining yillik moliyalashtirish hajmi, ajratilgan mablag‘larning o‘zlashtirilishi, moliyalashtirish manbalari soni va so‘nggi besh yil ichida ichki audit yoki moliyaviy nazorat bilan qamrab olinmagan davr. Bu omillar qamrovni belgilashda moliyaviy hajm, faoliyat murakkabligi va nazorat bo‘shliqlari birgalikda hisobga olinishi kerakligini ko‘rsatadi.

2-jadval

Xavf indikatorlari, ularning mazmuni va tekshiruv qamrovini belgilashda ichki audit amallari

Xavf indikatorlari	Mazmuni	Tekshiruv qamroviga ta’siri	Tavsiya etiladigan ichki audit amallari
Yillik moliyalashtirish hajmi yuqoriligi	Katta hajmdagi mablag‘lar xato va nomuvofiqlik ta’sirini kuchaytiradi	Qamrov kengaytiriladi, davr va yo‘nalishlar ko‘paytiriladi	Batafsil hujjat tekshiruvi, qayta hisoblash, tanlama hajmini oshirish
Mablag‘larning o‘zlashtirilish darajasi past yoki notekis	Rejalashtirish va ijro o‘rtasida uzilish ehtimoli mavjud	Byudjet ijrosi bo‘yicha alohida kesim kiritiladi	Byudjet va haqiqiy ijroni taqqoslash, tasnif tekshiruvi
Moliyalashtirish manbalari ko‘pligi	Hisob yuritish murakkabligi va noto‘g‘ri tasniflash xavfi oshadi	Qamrovda manbalar bo‘yicha alohida guruhlash qo‘llanadi	Manbalar kesimida hisob registrlarini solishtirish
Uzoq yillar audit	Nazorat bo‘shliqlari	Obyekt yuqori	Dastlabki o‘rganish

bilan qamrab olinmagan obyekt	va yashirin xatolar ehtimoli yuqori	ustuvorlik bilan reja tarkibiga kiritiladi	kengaytiriladi, ko'p davr qamrab olinadi
Takroriy tuzatish yozuvlari	Hisobot ishonchliligi va nazorat tizimi zaifligi haqida signal	Moliyaviy hisobot bo'yicha qamrov chuqurlashtiriladi	Qayta hisoblash, asoslovchi hujjatlarni zanjirli tekshirish
Hujjatlarning mos kelmasligi yoki yetishmasligi	Dalil bazasi sust, nomuvofiqlik yoki yashirish ehtimoli mavjud	Muqobil dalillar qidiriladi, qamrov kengayadi	Tashqi tasdiqlash, qo'shimcha manbalarni jalb etish
Ogohlantiruvchi belgilar va shubhali operatsiyalar	Firibgarlik xavfi, manfaatlar to'qnashuvi yoki yashirish alomatlari	Maqsadli tanlama va maxsus tekshiruv kiritiladi	Ogohlantiruvchi belgilar bo'yicha saralash, iqtisodiy mazmuni tekshirish
Oldingi tavsiyalar bajarilmaganligi	Takroriy xato va nomuvofiqlik xavfi saqlanib qolgan	Keyingi kuzatuv ustuvor topshiriqqa aylanadi	Tavsiyalar ijrosi reyestri tahlili, qayta tekshiruv

Mazkur jadval ichki audit rejalashtirishida “qaysi obyekt tekshiriladi?” degan savoldan tashqari “u qanchalik chuqur va qaysi usullar bilan tekshiriladi?” degan savol ham muhimligini ko'rsatadi. Xavf omillari audit obyektini saralashga xizmat qilsa, firibgarlik xavfi bo'yicha manbalar shubhali operatsiyalarni aniqlash, yashirish usullarini hisobga olish va maqsadli tanlama tuzish zarurligini ko'rsatadi. Demak, tekshiruv qamrovi nafaqat davr va obyekt bilan, balki xavf turiga mos auditorlik amallari bilan ham belgilanadi.

Xavfga yo'naltirilgan ichki auditda qamrovni belgilash mezonini “hamma joyni bir xil tekshirish” emas, balki “qayerda xato, nomuvofiqlik yoki yashirish ehtimoli yuqori bo'lsa, o'sha yerga ko'proq chuqurlik berish” tamoyiliga tayanadi. Shu yondashuv auditning aniqligi va dalillarning salmog'ini oshiradi.

O'rganilgan manbalar ichki auditni rejalashtirishda uchta yondashuvni birlashtirish kerakligini ko'rsatadi. Birinchisi, me'yoriy yondashuv bo'lib, u audit rejasini tuzishning majburiy tartibini belgilaydi. Ikkinchisi, uslubiy yondashuv bo'lib, unda tashkilot maqsadlari, xavf bazasi va audit olami ro'yxati bir-biri bilan bog'lanadi. Uchinchisi, tahliliy yondashuv bo'lib, u shubhali operatsiyalar, qayta yozuvlar, hujjat nomutanosibliigi va firibgarlik alomatlarini qamrovni belgilashda alohida signal sifatida qabul qiladi.

Shu narsa ayon bo'ldiki, budget tashkilotlarida moliyaviy xato va nomuvofiqliklar bo'yicha ichki audit qamrovi faqat moliyaviy hisobot bilan chegaralanmaydi. U byudjet ijrosi, mablag'larning maqsadli sarflanishi, hujjatlashtirish tartibi, ichki nazoratning ishlashi va tavsiyalar ijrosigacha bo'lgan barcha bo'g'inlarni qamrab olishi kerak. Shu bois ISSAI 200-“Moliyaviy audit tamoyillari” standartidagi moliyaviy audit prinsiplari ISSAI 100-“Davlat sektori auditining fundamental tamoyillari” standartidagi umumiy davlat sektori tamoyillari hamda muvofiqlik auditiga oid yondashuvlar bilan birga qo'llanilganda ichki audit mazmuni to'laroq namoyon bo'ladi.

Yana bir muhim jihat shundaki, tekshiruv qamrovini belgilashda boshqaruv fikrini inobatga olish bilan birga, yuqori xavfli obyektning reja tarkibidan chiqarib tashlashga yo'l qo'yilmasligi me'yoriy jihatdan

mustahkamlangan. Bu talab auditning mustaqilligini va xavfga yo'naltirilganligini bir vaqtda saqlab turadi. Audit qo'mitasi yoki yuqori boshqaruv reja tasdig'ida ishtirok etishi, lekin xavf mezonlari ustidan mazmunan bosim o'tkaza olmasligi ichki auditning xolisligiga taalluqli muhim omildir.

O'rganilgan me'yoriy va ilmiy-uslubiy manbalar asosida quyidagi asosiy xulosalar shakllantirildi:

1) budget tashkilotlarida moliyaviy xato va nomuvofiqliklar bo'yicha ichki auditni rejalashtirish xavf tahlilidan boshlanishi lozim. Yillik reja audit obyektlari ro'yxati, ularning xavf darajasi, mavjud vaqt va inson resurslari hamda qamrab olinadigan davr bilan uzviy bog'liq holda tuzilgandagina mazmunan to'liq bo'ladi.

2) ichki audit obyektlari bo'yicha xavf darajasini aniqlash uchun moliyalashtirish hajmi, mablag'lar o'zlashtirilishi, moliyalashtirish manbalari soni va nazorat bilan qamrab olinmagan davr kabi omillar yetarli tayanch beradi. Shu bilan birga, amaliyotda takroriy tuzatishlar, hujjatlarning mos kelmasligi va oldingi tavsiyalarning bajarilmaganligi ham qo'shimcha xavf indikatori sifatida qo'llanishi maqsadga muvofiq.

3) tekshiruv qamrovi belgilanishida muhimlik mezonlari albatta qo'llanishi kerak. ISSAI 100ga ko'ra, muhimlik faqat qiymat emas, balki sifat, jamoatchilik manfaatlari, me'yoriy talablar va ijtimoiy oqibatlar bilan ham belgilanadi. Shu sababli budget tashkilotlarida nisbatan kichik summali, biroq huquqiy yoki ijtimoiy nuqtai nazardan sezgir holatlar ham audit qamroviga kiritilishi lozim.

4) firibgarlik xavfi bo'yicha ogohlantiruvchi belgilar reyestri, shubhali operatsiya mezoni va maqsadli tanlama qoidalari audit rejasining alohida bo'lagi sifatida joriy etilishi zarur. Bu yondashuv oddiy nazorat xatari bilan yashirish unsuri mavjud bo'lgan firibgarlik xatarini bir-biridan aniq ajratadi.

5) ichki audit hisobotidan keyingi kuzatuv rejalashtirishning yakuniy emas, davomiy bo'g'ini sifatida ko'rilishi kerak. Tavsiyalar ijrosi bo'yicha reyestr yuritish, ochiq qolgan xavflarni qayta baholash va kerak bo'lsa qayta tekshiruv belgilash keyingi davr rejasining sifatini oshiradi.

7) amaliy tavsiya sifatida budget tashkilotlari uchun "ichki auditni xavfga yo'naltirilgan rejalashtirish reglamenti"ni ishlab chiqish maqsadga muvofiq. Unda audit olami ro'yxati, xavf omillari, ularning vaznlari, muhimlik mezonlari, tekshiruv qamrovini belgilash qoidalari, ogohlantiruvchi belgilar va keyingi kuzatuv tartibi yagona shaklda mustahkamlanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022 yil 1 avgustdagi 416-son "Vazirlik va idoralarning ichki audit xizmati to'g'risidagi namunaviy nizomni tasdiqlash haqida"gi qarori. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 12.07.2024-y., 06/24/100/0502-son
- [2] O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyot va moliya vazirining 2022-yil 22-noyabrdagi 63-son buyrug'iga ilova "Ichki audit tadbirlarini o'tkazish qo'llanmasi". Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 15.04.2025-y., 10/25/3406-1/0340-son
- [3] INTOSAI. ISSAI 100. Fundamental Principles of Public-Sector Auditing. INTOSAI, 2019. – 28 p.
- [4] INTOSAI. ISSAI 150. Auditor Competence. INTOSAI. – 15 p.
- [5] INTOSAI. ISSAI 200. Financial Audit Principles. INTOSAI, 2020. – 24 p.
- [6] INTOSAI. ISSAI 400. Fundamental Principles of Compliance Auditing. ИИТОСАИ. – 35 c.
- [7] Pickett K.H. Spencer. The Internal Auditing Handbook. 3rd ed. Chichester: John Wiley & Sons, Ltd., 2010. – 1090 p.
- [8] Vona, Leonard W. Fraud Risk Assessment: Building a Fraud Audit Program. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., 2008. – 226 p.

- [9] Xamidova Z.U. Budget tashkilotlarida ichki audit va moliyaviy nazorat xizmatlari faoliyatini samarali tashkil qilish masalalari. Monografiya. – T.: VNESHINVESTPROM, 2021. – 182 b.
- [10] Mexmonov C.Y. Бюджет ташкилотларида ички аудит фаолиятини такомиллаштириш масалалари. “Халқаро молия ва ҳисоб” илмий электрон журналі. № 6, декабрь, 2017. 8-б.